

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دکتر علی شریعتی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

تصحیح کتاب مرآت الاخلاق

و تحقیق درباره آن

استاد راهنما:

دکتر محمد جعفر یاحقی

استاد مشاور:

دکتر زهرا اختیاری

دانشجو:

هانیه اسدپور فعال مشهد

سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اظهارنامه

اینجانب هانیه اسدپور فعال مشهد دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان نامه تصحیح کتاب مرآت الاخلاق و تحقیق درباره آن تحت راهنمایی آقای دکتر محمد جعفر یاحقی متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این رساله/پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در رساله/پایان نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام « دانشگاه فردوسی مشهد » و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله/پایان نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از رساله/پایان نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله/پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.
- متن این صفحه نیز باید در ابتدای نسخه های تکثیر شده وجود داشته باشد.

به محضر اربز شمنده خانواده عزیزم

که پیوسته جرحه نوش جام تعلیم و تربیت
فضیلت و انصافیت آنها بوده ام
و همواره چراغ وجودشان روشنگر راهم
در سختی ها و مشکلات بوده است.

بسمه تعالی .

مشخصات رساله / پایان نامه تحصیلی دانشجویان .
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله / پایان نامه: تصحیح کتاب مرآت الاخلاق و تحقیق درباره آن

نام نویسنده: هانیبه اسدیورفعال مشهد

نام استاد راهنما: دکتر محمدجعفر یاحقی

نام استاد مشاور: دکتر زهرا اختیاری

رشته تحصیلی: زبان و ادبیات فارسی

گروه: زبان و ادبیات فارسی

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی

تاریخ دفاع:

تاریخ تصویب: ۱۳۹۰/۳/۲۹

تعداد صفحات: ۲۲۳

دکتری

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد

چکیده رساله / پایان نامه :

پژوهش حاضر تصحیح کتاب *مرآت الاخلاق* و تحقیق درباره آن است. این اثر از جمله متون اخلاقی سده ۱۱ هجری است که توسط یکی از عالمان شیعی به نام صفی بن ولی قزوینی در سال ۱۰۷۴ ه.ق نوشته شده است. اهمیت این نسخه منحصر به فرد، این است که در سال ۱۰۷۷ ه.ق به مقابله مؤلف تصحیح شده؛ از این رو بسیار قابل توجه است. از این اثر تنها یک نسخه در دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد موجود است؛ از این رو شیوه تصحیح به روش قیاسی است. نکته قابل ذکر در خصوص این پایان نامه، این است که از آنجا که این اثر اخلاقی است، پس از تصحیح اثر، به *تطور اخلاقیات* و نیز متون اخلاقی تا زمان مؤلف (سده ۱۱ هجری) پرداخته شده است.

امضای استاد راهنما:

تاریخ:

کلید واژه:

۱. تصحیح

۲. نسخه

۳. تحقیق

۴. مرآت الاخلاق

۵. صفی بن ولی قزوینی

فهرست مطالب

۱۳	پیش‌گفتار
۱۴	تعریف مسأله
۱۴	سوالات تحقیق
۱۴	سابقه تحقیق
۱۴	ضرورت انجام تحقیق
۱۵	فرضیه‌ها
۱۵	اهداف تحقیق
۱۵	روش انجام تحقیق
۱۷	مقدمه
۱۷	درباره مؤلف
۱۷	آثار و تألیفات
۱۹	معرفی مرآت الاخلاق
۱۹	اشعار کتاب
۲۰	منابع مرآت الاخلاق
۲۰	نسخه کتاب
۲۰	تاریخ تألیف نسخه
۲۰	کاتب نسخه
۲۰	مشخصات ظاهری نسخه
۲۱	روش تصحیح
۲۱	روش کار
۲۱	نشانه‌ها و رمزها
۲۲	نثر کتاب
۲۲	ویژگی‌های زبانی نسخه
۲۴	صنایع ادبی
۲۶	رسم الخط نسخه
۲۸	اخلاقیات

۲۹ اندرزنامه نویسی در ادبیات پیش از اسلام
۳۰ کتاب ششم دینکرد
۳۰ پندنامه بزرگمهر
۳۰ اندرزهای آذرباد مهرسپندان
۳۱ اندرززاوشنر دانا
۳۱ اندرزخسرو قبادان
۳۱ اندرز دانایان به مزدیسنان
۳۱ اندرز پوریوتکیشان
۳۱ خویشکاری ریدگان
۳۲ دادستان مینوی خرد
۳۲ رساله یوشن فریان و اخت
۳۴ سنت اندرزنامه نویسی در دوره اسلامی
۳۸ اخلاق علایی
۳۸ اخلاق جلالی
۳۷ اخلاق منصوری
۳۸ اخلاق محسنی
۳۸ نصیحت الملوک ها در دوره اسلامی
۳۹ نصیحت الملوک امام محمد غزالی
۳۹ نصیحت الملوک سعدی
۳۹ آداب الملوک
۳۹ آداب سلطنت و وزارت
۴۰ اخلاقیات در شعر فارسی
۴۲ اخلاقیات در نثر فارسی
۴۲ تاریخ بیهقی
۴۳ قابوس نامه
۴۳ کلیله و دمنه
۴۳ سندباد نامه
۴۴ مرزبان نامه
۴۴ جوامع الحکایات و لوامع الروایات
۴۴ اخلاق الاشراف
۴۵ انوار سهیلی
۴۹ متن کتاب

۵۰ دِیَاچِه
۵۶ صورت اولی در علم فراست
۵۶ آینه اول در شرافت علم فراست
۵۸ آینه دوم در شناخت علامات مزاج معتدل
۵۸ عکس اول در مزاج معتدل
۵۹ عکس دوم در علامات مزاج دماغ
۶۰ عکس سوم در احوال چشم
۶۰ احوال زبان
۶۱ احوال روی
۶۱ احوال گردن
۶۱ عکس چهارم در مزاج چشم ها در حرکت
۶۲ احوال زبان
۶۲ عکس پنجم در ذکر احوال آواز
۶۲ عکس ششم در احوال دل
۶۳ آینه سیم در مقتضیات اسنان اربعه
۶۳ عکس اول سن نما
۶۴ عکس دوم در سن جوانی
۶۵ عکس سیم در سن شیخوخت
۶۷ عکس چهارم در سن کهولت
۶۸ آینه چهارم در مقتضای سایر اصناف آدمیان
۶۸ عکس اول در اخلاق حاصله به اسباب خارجه و امور عارضه
۷۰ عکس دوم در اخلاق حاصله به سبب شهرها و مسکن ها و هواها
۷۲ آینه پنجم در ذکر طرق معرفت اخلاق مردم
۷۲ عکس اول در طرق معرفت اخلاق
۷۶ عکس دوم در بیان اموری که رعایت آن در طرق مذکوره واجب است
۷۹ آینه ششم در ذکر علامات امزجه کلیه
۷۹ عکس اول در علامات امزجه کلیه عامه
۷۹ علامات مزاج حار
۷۹ علامات مزاج بارد
۷۹ علامات مزاج رطب
۸۰ علامات مزاج یابس
۸۰ علامات مزاج گرم و خشک

۸۱	علامات مزاجِ حارِّ رطب
۸۱	عکس دوم در بیانِ کیفیتِ حصولِ طریقِ این علم
۸۲	عکس سیم در ذکرِ اموری که شناختِ آن در بابِ فراست، لابد است
۸۳	آینهٔ هفتم در فرقِ میانِ علمِ فراست و علومِ قریبه به آن
۸۳	عکس اولِ اموری که ردِّ آن به اصولِ علمیّه ممکن نیست
۸۴	عکس دوم علمِ استدلال به خطوطِ کف دست ها
۸۴	عکس سیم علمِ شانهٔ گوسفند
۸۴	عکس چهارم ضاعتِ قیافه
۸۶	عکس پنجم علومِ هندسهٔ آب ها
۸۶	عکس ششم علمِ معادنِ فلزات
۸۶	عکسِ هفتم علمِ استدلال به احوالِ سماویه
۸۷	آینهٔ هشتم در حکایاتِ جمعی که به فراست، حکم ها نموده اند
۹۱	آینهٔ نهم در دلایلِ اعضای جزئیّه
۹۲	عکس اول در دلایلِ موی
۹۲	عکس دوم در دلایلِ پیشانی
۹۳	عکس سیم در دلایلِ ابرو
۹۳	عکس چهارم در دلایلِ چشم
۹۵	عکس پنجم در دلایلِ پلک و مژه
۹۶	عکس ششم در دلایلِ بینی
۹۶	عکس هفتم در دلایلِ دهن
۹۶	عکس هشتم در دلایلِ روی
۹۷	عکس نهم در دلایلِ گوش
۹۷	عکس دهم در دلایلِ خنده
۹۷	عکس یازدهم در دلایلِ گردن
۹۸	عکس دوازدهم در دلایلِ بدن
۹۸	عکس سیزدهم در دلایلِ کتف و پشت
۹۸	عکس چهاردهم در دلایلِ قدم و ساق
۹۹	آینهٔ دهم در معرفتِ ضوابط و لوازمِ حُسنِ صورتی
۹۹	عکس اول در علاماتِ حُسنِ صورتی
۱۰۰	عکس دوم در حلیهٔ همایونِ حضرتِ سیدِ انبیا و یوسفِ صدیق
۱۰۱	در ذکرِ حُسنِ یوسف
۱۰۲	عکس سیم در حقیقت و فوایدِ حُسن
۱۰۴	صورتِ ثالثه در بیانِ علمِ اخلاق

۱۰۴	آینه اول در شرف علم اخلاق
۱۰۶	آینه دوم در بیان فضایل اخلاق
۱۰۹	آینه سیم در ذکر عدالت و اقسام عادل
۱۱۱	آینه چهارم در بیان انواع رذایل
۱۱۴	آینه پنجم در معالجه امراض نفس
۱۱۴	علاج جهل بسیط
۱۱۴	علاج جهل مرکب
۱۱۴	علاج حدت و شدت غضب
۱۱۶	علاج جبن و بددلی
۱۱۷	علاج حرص بر اکل و شرب
۱۱۸	علاج بطالت
۱۱۸	علاج حزن
۱۱۸	حسد
۱۱۹	آینه ششم در فضیلت محبت
۱۲۱	آینه هفتم در سبب محبت و الفت عامه
۱۲۳	آینه هشتم در آداب مصاحبت و معاشرت
۱۲۵	آینه نهم در نصیحت حکما
۱۲۶	آینه دهم در نصیحت حضرت سید انبیا، علی مرتضی را
۱۲۹	صورت ثالثه در ذکر حقیقت محبت و صفت محب
۱۳۰	آینه اول در ماهیت عشق
۱۳۳	آینه دوم در شداید محبت و اقسام آن
۱۳۵	در اشارات عشق حقیقی و شواهد آن
۱۳۶	آینه سوم در ذکر صفات عاشق
۱۳۹	آینه چهارم در صفات معشوق و محبوب
۱۵۲	آینه پنجم در معالجه عقلیه مرض سودا
۱۵۷	آینه ششم در نصیحت عشاق و موعظه ارباب شقاق
۱۵۹	خاتمه در ذم اتباع هوا
۱۶۲	توضیحات و تعلیقات
۱۸۵	فهرست ها
۲۱۹	کتاب نامه

پیشگفتار

مرآت الاخلاق از جمله متون اخلاقی سده ۱۱ هجری است که با نثری ساده و عاری از تکلفات منشیانه در سال

۱۰۷۴ ه.ق، نوشته شده است. مؤلف آن یکی از عالمان شیعی به نام صفی بن ولی قزوینی است که اطلاعات

بسیار اندکی درباره او و آثارش در بعضی منابع آمده است.

از این اثر تنها یک نسخه در دانشکده ادبیات مشهد موجود است و اهمیّت قابل توجه آن، این است که در سال

۱۰۷۷ ه.ق به مقابله مؤلف تصحیح شده است.

درباره انتخاب این نسخه گفتنی است که علاقه نگارنده به متون اخلاقی و نیز مباحث مربوط به علم فراست-

که بخش اول این اثر را تشکیل می دهد- انگیزه ای شد تا به تصحیح این اثر و تحقیق درباره آن و نیز متون

اخلاقی تا سده ۱۱ هجری پردازد.

هدف از تصحیح این اثر و تحقیق درباره آن، یافتن تازگی های آن، نسبت به آثار اخلاقی پیش از خود و نیز

میزان تأثیر پذیری آن، از دیگر متون اخلاقی است. از این رو نگارنده پیش از تصحیح اثر به بررسی پیشینه متون

اخلاقی و سیر آن در ادب فارسی پرداخته است.

نکته قابل ذکر در باب تصحیح این اثر این است که از آنجا که نسخه منحصر بوده است، کتاب به روش قیاسی

تصحیح شده است. بنابراین چون نسخه بدلی نیست تنها به استنساخ مطالب نسخه واحد اکتفا شده است.

همچنین در تصحیح اثر کوشیده شده که منابع و مأخذ آیات، احادیث، ابیات تا حد امکان ذکر شود. نکات دیگر

در خصوص تصحیح این اثر در مقدمه آورده شده است.

تعریف مسأله

اهمیت و ضرورت تصحیح نسخ خطی که سند هویت ملی ایرانیان است بر کسی پوشیده نیست. از طریق تصحیح و انتشار نسخ خطی می توان نسبت به نوآوری ها و تحولات فکری گذشتگان آگاهی پیدا کرد. هر چند بسیاری از متون ادبی ما به کوشش استادان و محققان و به شیوه علمی و انتقادی تصحیح شده اند، اما هنوز مجموعه هایی از آثار قدما را می شناسیم که تصحیح نشده و به صورت دستنویس در کتابخانه ها محفوظ مانده است.

از جمله این متون، کتاب *مرآت الاخلاق* است که مؤلف آن صفی بن ولی قزوینی از فضایل سده ۱۱ هجری است. نسخه ای که من در دست دارم در سال ۱۰۷۴ ه. ق نوشته شده و به سال ۱۰۷۷ ه. ق با مقابله مؤلف تصحیح شده و از این جهت بسیار حائز اهمیت است.

هدف اصلی این پایان نامه تصحیح این اثر است با مقدمه ای حاوی مطالبی در جهت معرفی نویسنده و آثارش، ویژگی های زبانی اثر و پیش از همه سیر تطور اخلاقیات و نیز متون اخلاقی از آغاز تا سده ۱۱ هجری.

سؤالات تحقیق

این پژوهش درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

۱- تازگی های *مرآت الاخلاق* نسبت به آثار اخلاقی مشابه کدام است؟

۲- منابع *مرآت الاخلاق* چه کتاب هایی بوده است؟

۳- نثر کتاب چگونه است؟

سابقه تحقیق

پس از مراجعه به فهرست های کتب چاپی (مشار و کتابخانه ملی) و دیگر منابع معلوم گردید که این اثر تاکنون تصحیح و چاپ نشده، تنها در فهرست نسخه های خطی از این نسخه نام برده شده و در هیچ منبع دیگری بدان اشاره ای نشده است. همچنین تاکنون پژوهش مستقلی درباره آن صورت نگرفته است.

ضرورت انجام تحقیق

تصحیح و چاپ نسخ خطی به منظور آشنایی با متون کهن فارسی امری ضروری است و از آنجا که متن مورد نظر، متنی اخلاقی و متعلق به سده ۱۱ هجری است، آشنایی با متون اخلاقی آن دوره، بسیار حایز اهمیت است.

فرضیه ها

۱- پرداختن به علم فراست و نیز مباحث طبّی از تازگی های این اثر نسبت به آثار اخلاقی مشابه خود است.

۲- نویسنده در نگارش اثر خود از کتاب هایی همچون؛ *نگارستان*، *گلستان*، *مصابیح القلوب*، *طرب المجالس*، *مقامات حریری*، *مجالس العشاق* و *المواعظ بهره* گرفته است.

۳- نثر کتاب به جز تحمیدیّه و مواردی چند- که درباره مباحث منطقی است- ساده و عاری از تکلف است.

اهداف تحقیق

تصحیح و چاپ نسخه مرآت الاخلاق و مروری بر پیشینه کتاب های اخلاق تا روزگار مؤلف.

روش انجام تحقیق

کتابخانه ای و مبتنی بر یادداشت برداری است.

مقدمه

درباره مؤلف

درباره صفی بن ولی قزوینی اطلاعات بسیار اندکی در منابع وجود دارد. با پژوهشی که صورت گرفت تنها در سه منبع (دایرة المعارف تشیع، دانشنامه ادب فارسی در شبه قاره، تاریخ نویسی در هند و پاکستان) شرح حال مختصری از او آمده و در منابعی از جمله تاریخ ادبیات فارسی بر مبنای استوری و فهرست های نسخ خطی، از آثار او سخن به میان آمده است. بر این اساس در ذیل به معرفی او و آثارش می پردازیم.

ملا محمد صفی پسر ولی (م پس از ۱۰۹۰ ق) مفسر، متکلم و تاریخ نگار ایرانی از مردم قزوین بود. اما به هند کوچید و در مراد آباد در ظل حمایت استاندار عالمگیر معروف به اصالت خان به تألیف تاریخی بزرگ موسوم به قصه سلاطین متقدمین پرداخت و آن را به نام مربی خود مَعْنُون ساخت ولی پس از وفات مربی اش در همان سال (۱۰۷۶ ه.ق) به خدمت زیب النساء - دختر اورنگ زیب، امپراتور مغولی هند- (۱۰۵۳ - ۱۱۱۹ ق) درآمد و بنا به خواهش وی به ترجمه فارسی تفسیر کبیر پرداخت و در سال ۱۰۸۱ ه.ق، جلد پنجم آن را پایان داد و به نام زیب التفاسیر موسوم ساخت.

پس از انجام دادن این خدمت خطیر دینی برای ادای وظیفه حج به حجاز مسافرت کرد و پس از مراجعت در سال ۱۰۸۸ ه.ق، سفرنامه خود را به نام انیس الحجاج تألیف نمود. پس از سال ۱۰۸۸ ه.ق از وی اطلاعی در دست نیست. (اصغر، ۱۳۶۴: ۵-۴۸۴)

ملا محمد صفی شعر نیز می گفت و صفی تخلص می کرد. (خرم‌شاهی و دیگران، ۱۳۸۳: ج ۱: ۳۶۴) درباره تاریخ تولد وی اطلاع دقیقی در دست نیست، اما از آنجا که زیب التفاسیر را به سال ۱۰۷۷ ه تألیف نموده و مؤلف در آن هنگام ۴۸ سال داشته است. (انوشه، ۱۳۸۳: ج ۴: ۸-۱۶۰۷) می توان سال تولد وی را ۱۰۲۹ ه.ق دانست.

آثار و تألیفات

در دایرة المعارف تشیع، آثاری به نام او ثبت شده است. این آثار که به زبان فارسی و در موضوعات مختلف است، عبارتند از:

- ۱ قصه سلاطین متقدمین یا تحفه الاخیار که در ۱۰۷۶ ه.ق به نام اصالت خان نوشته شده و در تاریخ عمومی و مشتمل بر ذکر پیامبران از آدم، فرزندگان از لقمان تا بزرگمهر، پیشدادیان، رومیان، ملوک الطوائف، اشکانیان، ساسانیان، تاریخ اسلام و عرب از محمد (ص) تا عباسیان و تاریخ شاهان مسلمان ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان و پس از آن و تاریخ شبه قاره تا زمان تألیف کتاب، بوده است. ظاهراً نسخه ای از بخش نخست کتاب که به خوارزمشاهیان پایان می پذیرد، درموزه بریتانیا به شماره (Or.۲۰۹) نگهداری می شود.

۲ - *تزیب التفاسیر* در تفسیر قرآن مجید به نام *زیب النساء بیگم* که بیشتر ترجمه ای از تفسیر امام فخر رازی است. صفی در ۴۸ سالگی به تألیف این اثر پرداخت و جلد پنجم آن را در ۱۰۸۱ ه.ق و جلد آخر را گویا در ۱۰۸۷ ه.ق به انجام رسانید.

نسخه ای از جلد یکم این تفسیر که در کتابخانه گنج بخش به شماره ۸۷۴ نگه داری می شود، در یک مقدمه در قاعده تقریر و ضابطه تحریر کتاب و چهار کتاب است.

کتاب یکم در مطالب مهم که دانستن آنها در تفسیر لازم است، در ۴ باب

۱- در مقاصد لازمه التحریر

۲- مطالب متعلقه به اصل قرآن

۳- جامعیت کلام الهی

۴- اعجاز قرآن و فضایل سوره ها

کتاب دوم در استعاذه

کتاب سوم در مباحث و تفسیر بسمله

کتاب چهارم در تفسیر سوره فاتحه

۳ - *سمرات الاخلاق* (کتاب مورد بحث)

۴ - *انیس الحجاج* که سفرنامه حج اوست، به سال ۱۰۸۸ ه.ق نوشته شده و نسخه ای از آن در موزه بریتانیا به شماره ۵۲.۱۶۸۶ نگه داری می شود. (همان)

۵ - *شرح اعتقادات صدوق* در ۴۴ باب که در دهلی نوشته است. برخی منابع در صحت انتساب این اثر به

ملا محمد صفی تردید کرده اند. (همان) این در حالی است که در فهرست دانشگاه و فهرست منزوی

این اثر به او نسبت داده شده و آمده است که این اثر در شاه جهان آباد در روز پنجشنبه ۱۸ شوال

۱۰۹۰ ق پس از *انوار العرفات* نوشته شده است. (دانش پژوه، ۱۳۴۴: ۴۶۰) (منزوی، ج ۲، ۱۳۴۹: ۹۶۳)

۶ - *انوار العرفات* که ظاهراً باید اثر دیگری از مؤلف باشد.

۷ - *کنز الاسماء* که در شرح اسماء الحسنی است و در سال ۱۰۹۰ ه.ق تألیف شده است. (دانش پژوه، ج

۱۰، ۱۳۴۰: ۱۵۹۶)

۸ - *زاد النجات* که اثری است اخلاقی و کتابت نسخه موجود آن در ۲۵ جمادی الثانی سال ۱۱۵۵ ق به

اتمام رسیده است. (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۱۱۷۸)

۹ - *شرح مناجات الامام زین العابدین* که در سال ۱۰۹۰ ه.ق تألیف شده و تنها در تراجم الرجال از آن نام

برده شده است. (الحسینی، ۱۴۰۴ ه: ۶۹)

معرفی مرآت الاخلاق

مرآت الاخلاق، کتابی است در اخلاق که در سال ۱۰۷۴ ق تألیف شده است. این اثر در یک مقدمه و سه صورت - که هر صورت مشتمل بر چند آینه و عکس است - تنظیم شده است.

صورت اول درباره علم فراست و حقایق و نکات آن است که مشتمل بر ده آینه می باشد. از آنجا که علم فراست، علمی است که توسط آن از صورت پی به سیرت می برند، مؤلف در این بخش به بیان مطالبی همچون؛ علامات مزاج معتدل، علامات مزاج دماغ، علامات حسن صوری، علم قیافه، علم خطوط دست و پا و ... می پردازد. همچنین در این بخش، مؤلف، افلیمون را صاحب علم فراست دانسته و حکایتی را نیز از جانب او نقل کرده است.

صورت دوم در علم اخلاق است. در این بخش به بیان فضایل و رذایل اخلاقی می پردازد. به این ترتیب که رذایل اخلاقی را مطرح و سپس راه علاج هر یک را بیان می دارد.

صورت سوم در «بیان عشق و محبت» است. در این قسمت، به بیان مطالبی همچون؛ حقیقت و ماهیت عشق، اقسام محبت، نصیحت عشاق و نیز حکایاتی درباره عشاق از کتاب هایی همچون؛ نگارستان، مصابیح القلوب، گلستان و... می پردازد.

غرض مؤلف از تألیف کتاب، چنان که خود او خاطر نشان کرده، کمیاب بودن مجموعه ای است که حاوی نکات و اسرار علم فراست است (ص ۵۲).

اشعار کتاب

از جمله نکات قابل ذکر در خصوص این اثر، وجود اشعار فارسی و عربی آن است. اشعار عربی کتاب، اندک است.

در خصوص اشعار فارسی کتاب، باید متذکر شد که مؤلف، هنگام ذکر اشعار فارسی، نام شاعر آن را نمی آورد. و با جست و جویی که صورت گرفت، معلوم گردید که بعضی از این اشعار از شاعرانی همچون؛ صائب، سنایی، مولوی، امیر خسرو دهلوی، امیر معزی، حافظ و جامی است. در بعضی موارد نیز سراینده اشعار، خود مؤلف بوده است. در بخش سوم کتاب (در بیان عشق و محبت) نیز شمار اشعار بیش از دو بخش دیگر است.

منابع مرآت الاخلاق

مؤلف در تألیف این اثر به کتاب هایی همچون؛ نگارستان، گلستان، مجالس العشاق و ... نظر داشته است. این تأثیرپذیری را می توان در حکایت های بسیاری را از نگارستان معینی، مقامات حریری، مجالس العشاق و ... نقل کرده، مشاهده کرد. با مراجعه به اصل این آثار نیز معلوم گردید مؤلف در بعضی موارد، حکایات را عیناً نقل نمی کند، بلکه آنها را بر اساس شیوه نگارش خود، تغییر می دهد و حتی اشعاری را بدان می افزاید. همچنین این حکایات در اصل آثار مفصل تر بیان شده است. به عنوان نمونه هنگامی که حکایتی را از انوار سهیلی نقل

کرده (ص ۱۵۰) بسیار مختصر از اصل حکایت (در انوار سهیلی) بدان پرداخته و اشعاری را نیز خود بدان افزوده که در اصل حکایت نیست (ر.ک: انوار سهیلی، ۲۷۳-۲۸۰).

نمونه دیگر حکایتی است که از هلالی بیان کرده (ص ۱۴۴) است. این حکایت در دیوان هلالی به صورت نظم آمده (ر.ک: دیوان هلالی، ۲۹۳) در حالی که مؤلف، آن را به صورت نثر بیان کرده و تنها چند بیت از دیوان را ذکر کرده است.

در بعضی موارد نیز حکایاتی را از بعضی منابع نقل کرده، در حالیکه با مراجعه با اصل آثار معلوم گردید که این حکایات در آن آثار نمی باشد. به عنوان نمونه حکایاتی را که از *طرب المجالس* نقل کرده است. (صص ۱۴۰ و ۱۴۶)

نکته قابل ذکر دیگر در خصوص این اثر این است که مؤلف در نگارش اثر خود به کتاب های اخلاقی پیش از خود نظر داشته است. به عنوان نمونه بخش نصایح پیامبر (ص) به حضرت علی (ع)، برگرفته از کتاب *المواعظ* شیخ صدوق است.

نسخه کتاب

از کتاب *مرآت الاخلاق*، تنها یک نسخه در کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد موجود است.

تاریخ تألیف نسخه

تاریخ تألیف نسخه در آغاز و پایان آن، با اختلاف ذکر شده و سالی را که کاتب ذکر کرده با شیوه سال نویسی عربی مطابق نیست. در پایان نسخه نیز ذکر شده که در سال ۱۰۷۷ ه.ق به مقابله مؤلف تصحیح شده است.

کاتب نسخه

نام کاتب نسخه مشخص نیست و تنها از یک مورد (ص ۶۳) به نظر می رسد نام او «سدیدی» باشد.

مشخصات ظاهری نسخه

این نسخه با خط نستعلیق روی کاغذ سپاهانی در ۷۲ برگ ۱۷ سطری با ابعاد ۲۳ × ۱۳/۵ سانتی متر تحریر شده است. نسخه رکابه دارد. عناوین و نشان ها، شنگرف است. اوراق رساله کامل است و افتادگی ندارد. (فاضل، ۱۳۵۴: ۲۱۶) در آغاز نسخه سوره انشراح نوشته شده و در پایان آن به صورت پراکنده مطالبی آمده که نامفهوم است.

ویژگی و امتیاز قابل توجه نسخه این است که کاتب در آخر نسخه افزوده در ربیع الاول سنه ۱۰۷۷ «به مقابله مؤلف تصحیح یافت».

روش تصحیح

از آنجا که نسخه، منحصر به فرد (نسخه مادر) بوده، به روش قیاسی، تصحیح شده است.

روش کار

در تصحیح متن حاضر، موارد زیر انجام شده است:

- ۱- از آنجا که نسخه منحصر بوده است؛ کتاب به روش قیاسی، تصحیح شده است. بنابراین چون نسخه بدلی نیست، تنها به استنساخ مطالب نسخه واحد اکتفا شده است.
- ۲- شماره پایان صفحه نسخه خطی برای سهولت امر مراجعه به اصل نسخه، داخل قلاب آورده شده است.
- ۳- جهت دست یابی آسان تر به واژگان و اصطلاحات مورد نظر، سطرهای متن شماره گذاری شده است.
- ۴- به منظور سهولت در امر خواندن، متن حرکت گذاری شده است.
- ۵- پس از تصحیح متن، در بخش توضیحات، آیات، احادیث، اشعار عربی ترجمه شده و تا حد امکان منابع هریک ذکر گردیده است.
- ۶- در پایان، فهرست های آیات، احادیث، اشعار عربی، اشعار فارسی و ... افزوده شده است. نکته قابل ذکر در خصوص فهرست اشعار این است که اشعاری که مقابل آنها، عنوان شاعر نوشته نشده- با جست و جوی فراوانی که انجام گرفت- شاعرشان معلوم نگردید. در بقیه موارد عنوان شاعر، مقابل ابیات نوشته شده است.

نشانه ها و رمزها

A : برگه روی نسخه

B : برگه پشت نسخه

[...] : ناخوانا

+ : اضافه دارد.

(؟): آیا چنین است، محل تأمل است.

بالا: بالای عبارت نسخه

ذیل: پایین عبارت نسخه

^ : علامتی که در هامش نسخه آمده و به نظر می رسد نشانه مبهم بودن آن برای کاتب بوده است.

نثر کتاب

نثر کتاب عموماً ساده و چنان که خود اشاره کرده، عاری از تکلفات منشیانه است. اما در بعضی موارد، ویژگی های عربی مآبانه نظیر استناد به آیات و احادیث دیده می شود. احادیثی که وی در کتاب بدان ها استشهاد کرده عموماً قدسی و نبوی و اندکی هم از حضرت علی (ع) و دیگر امامان است. در بعضی موارد که از مباحث منطقی سخن می گوید (ص ۷۸) نثر کتاب فنی و کمی دشوار می نماید.

نمونه هایی از کاربرد آیات و احادیث

* إِنَّ فِي لآيَاتِ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ (ص ۵۰)

* أَطْلَبُوا الْخَيْرَ وَ الْحَوَائِجَ عِنْدَ الْحِسَانِ الْوُجُوهِ (ص ۹۷)

* لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُّقْرَبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُّرْسَلٌ (ص ۵۱)

* وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ (ص ۸۵)

ویژگیهای زبانی نسخه

۱- کاربرد لغات و تعبیرات عربی

اولوالابصار (ص ۵۰)، معوض (ص ۵۱)، حذراً من الاطاله (ص ۹۹)، جلّ و علا (ص ۱۰۲)

۲- استعمال مترادفات. مانند:

اوصاف حمیده و اخلاق پسندیده (ص ۵۰)، مزاج و طبع (ص ۵۲)، احوال و اوضاع (ص ۵۲)، عریض و فراخ (ص ۱۰۱)

۳- عطف

* تهوّر و جبن و غضب و خمود و قسوت و رأفت و طیش و وقار (ص ۵۸)

* لجوج و جبان و سریع الغضب و زود خشم و متحیر در کارها (ص ۵۹)

* خوبی و شکل و غلظت چشم و گشادگی سینه و قوت صلب (ص ۵۹)

* نزله ها و امراض صداع و درد گوش (ص ۶۰)

* عظم نفس و نبض و سرعت و تواتر (ص ۶۲)

* حکمت و شجاعت و عفت و عدالت (ص ۱۰۶)

۴- حذف فعل در جملات. مانند:

* و آن، آن است که تمام منافع جسمانی را برای خود خواهد و دیگران را محروم. (ص ۱۱۸)

* مساوات موقوف است بر وحدت و موجود را هر قدر در وحدت کاملتر، شرافت او بیشتر. (ص ۱۰۹)

* نشان هضم ناقص، سرعت امراض با عفونت است و دلیل سایر قوی، قیاس بر این. (ص ۵۷)

* من حسن یوسف را از نور کرسی دادم و حسن تو را از نور عرش. (ص ۱۰۲)

۵- افزودن هاء غیرملفوظ به پایان صفات به کار رفته برای موصوف جمع. نظیر:

احکام جدیده (ص ۶۵)، امور ظاهره (ص ۸۵)، طرق مختلفه (ص ۸۵)، عیوب صغیره (ص ۱۲۳)، شواهد

سابقه (ص ۷۲)، منافع عقلیه (ص ۶۵)، قضایای عالیه (ص ۶۸)، آثار فاضله (ص ۶۸)، اخلاق ذمیمه (ص ۶۹)،

امور محرکه (ص ۶۶)، اسباب مختلفه (ص ۶۶)، حسنات جمیله (ص ۱۰۳)، کمالات انسانیّه (ص ۱۰۴)، فواید

مذکوره (ص ۱۰۴)، افاعیل مختلفه (ص ۱۰۶)، ادراکات حاصله (ص ۱۰۷)

۶- کاربرد مضارع التزامی به جای مضارع اخباری

* چون بخندیدی یا سخن گفتی، نور از دندان های او بتافتی. (ص ۱۰۲)

* لطافت اندام وی به حدی بود که اگر سرمی بخوردی، در یوسف او پیدا شدی. (ص ۱۰۲)

۷- فعل ماضی به جای مضارع (در جملات پیرو)

* هر گاه موی بالای پیشانی گشادی، پریشان شدی و آلا از موی نرمة نگذشتی در وقت توفیر. (ص ۱۰۱)

* و چون التفات فرمودی، به جمیع بدن ملتفت شدی. (ص ۱۰۱)